

بررسی تشبیه در شعر نظامی گنجوی (با تکیه بر خسرو و شیرین)

زینب نصیری*

چکیده

بررسی صور خیال شاعرانه، از راه‌های شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌های آثار ادبی است که سبک و ارزش هنری اثر را روشن می‌سازد و میزان قدرت نوآوری و بهره‌گیری شاعر را از میراث گذشتگان مشخص می‌کند. همچنین جدّآبیت آثار هنری، ناشی از چگونگی ساختار آن‌هاست و این ساختار است که وجه تمایز و برتری آن‌ها را نسبت به دیگر آثار ادبی نشان می‌دهد. دستگاه بلاغی مهم‌ترین دستگاه زبان ادبی است که روند آفرینش ادبی در آن برجسته‌تر از سایر دستگاه‌های زبان است. تشبیه اساسی‌ترین رکن این دستگاه است که اجزای دیگر، مانند استعاره، تشخیص، مجاز و کنایه از آن ناشی می‌شوند. با بررسی ساختار تشبیه به صورت دقیق می‌توان تحولات سبکی دستگاه بلاغی را نیز نشان داد. در این تحقیق، انواع تشبیهات «خسرو و شیرین» از وجوه مختلف بلاغی، وجه شبه، ادات، حسی و عقلی بودن، مفرد و مرکب بودن، ساختار ظاهری و شکلی و بسامد به کارگیری تشبیه بررسی و دسته‌بندی شده و سپس تحلیلی علمی و آماری از آن ارائه گردیده است. این پژوهش کاملاً جنبه علمی دارد؛ یعنی تمام تشبیهات خسرو و شیرین مورد بررسی قرار گرفته است. در داستان خسرو و شیرین که ۵۳۰۰ بیت دارد، ۱۰۰۵ تشبیه دیده می‌شود؛ یعنی ۱۹ درصد از کل ابیات. توجه به این آمار، قدرت تصویرگری نظامی و هنر وی را آشکار می‌سازد.

کلیدواژه: تشبیه، ساختارهای تشبیهی، صورخیال، خسرو و شیرین، نظامی گنجوی.

۱. مقدمه

اگر بپذیریم شعر گره‌خوردگی اندیشه و عاطفه و خیال در زبانی آهنگین است و خیال عنصر اصلی آن، به میزان اهمیتش در عرصه شاعری پی خواهیم برد. خیال حاصل نوعی تجربه است که اغلب با زمینه‌ای عاطفی همراه است. امروزه ناقدان معاصر می‌کوشند شعر و هنر را تجربه انسان بنامند و از آنجا که هرکسی در زندگی خاص خود تجربه‌هایی ویژه خویش دارد، طبعاً صور خیال او نیز دارای مشخصاتی است و شیوه خاصی دارد که ویژه خود اوست. نوع تصاویر هر شاعر صاحب اسلوب و صاحب شخصیتی کم‌وبیش اختصاصی است و استعارات و تشبیهات و مجازهای ویژه خویش را دارد که می‌توانیم آن‌ها را تصاویر او بنامیم، تصاویر روح او که از جوهر وجود در جانش نقش بسته است (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۱۷-۲۵). همچنین شایان ذکر است ذهن و زبان هنرمند از محیط اقلیمی او تأثیر می‌پذیرد و بسیاری از شگردهای بلاغی و ادبی به کاررفته در آثارش نیز بازتاب آگاهانه یا ناآگاهانه محیط طبیعی و اجتماعی اوست. این تأثیرپذیری از محیط را در بسیاری از اشعار شاعران پارسی‌گوی کلاسیک و نو می‌توان مشاهده کرد که نشان‌دهنده ارتباط تنگاتنگ مسائل هنری با تجربه‌ها و مشاهدات فردی از محیط زندگی و تأثیرپذیری از زیست‌بوم است (رک: صادقی شهپر، ۱۳۹۶: ۱۹۰). از این رو مطالعه موردی هریک از عناصر صور خیال از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و می‌تواند در زمینه شناخت و فهم هرچه بهتر آثار ادبی، اندیشه‌ها، باورهای ذهنی، نوع نگرش صاحبان آن آثار و نیز شناخت محیط اجتماعی شاعر مؤثر باشد. این شیوه می‌تواند در مطالعات سبک‌شناسی و نقد ادبی، راهگشای پژوهشگران عرصه ادب قرار گیرد. «سبک دوره‌های مختلف شعر فارسی و همچنین سبک خاص هر شاعری را می‌توان از نظر به کار رفتن تشبیهات و استعارات در شعر او مورد تحقیق قرار داد و از این راه به سبک‌شناسی فارسی یاری کرد» (فرشیدورد، ۱۳۴۹: ۷۰).

در دستگاه زبانی هر شاعر و نویسنده‌ای، خصوصیات آوایی، نحوی، واژگانی، معنایی و ادبی - بلاغی شاخصی وجود دارد. دستگاه بلاغی بر اساس عناصر بیانی و بدیعی و سایر عناصر زیبایی‌شناسی زبان شکل می‌گیرد (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۳۲). در این میان، تشبیه مهم‌ترین عنصر سازنده این دستگاه است که صورت‌های دیگر خیال مانند استعاره، تشخیص و حتی رمز و کنایه از آن ناشی می‌شود. تشبیه نشان‌دهنده زاویه دید شاعر است که چگونه میان اشیا و عناصر متنوع پیوند ایجاد می‌کند و طبیعی است که در این راه از حوادث و رویدادهای جامعه نیز تأثیر می‌پذیرد. همچنین تشبیه، تقلید و خلاقیت شاعر را نشان می‌دهد و به‌عنوان یکی از ابزارهای بیانی، پایه شکل‌گیری بسیاری از خیالات شعری اوست.

اگر شعرا را برحسب تنوع و تعداد صور خیال دسته‌بندی کنیم، شاید صدرنشین این رده‌بندی، نظامی (۵۲۲-۶۰۳ هـ.ق) باشد. او بر اثر نگرشی دقیق، احساسی عمیق و خلاقیت شعری، تشبیهات و استعارات و کنایاتی آورده که در نوع خود کم‌نظیر است. اشعار او حاوی تمام صور ممکن شعری است؛ به‌طوری که می‌توان بر اساس اشعار او کتابی در بلاغت نوشت (زنجانی، ۱۳۵۱: ۴۳). یکی از ارکان استوار تصویرهای شاعرانه در مثنوی‌های نظامی، تشبیه است. گستردگی این صورت خیال شاعرانه در تمام آثار او یکسان نیست؛ بلکه در هریک از این منظومه‌ها رنگی خاص دارد و حتی در یک اثر با توجه به موضوعی که مطرح است، تفاوت دارد؛ چنان‌که هر جا پای وصف، چه وصف طبیعت و مظاهر آن و چه وصف قهرمانان و مجالس و محافل بزم و رزم به میان می‌آید، تراکم و کثرت تشبیه را می‌بینیم و در موارد دیگر، کمتر. همین نکته است که موجب می‌شود نظامی را علاوه بر داستان‌سرایی توانا یک توصیف‌گر بی‌نظیر نیز بدانیم که در این میدان، به‌خصوص وصف‌های بزمی هنرنمایی کرده و گوی سبقت را ربوده است. عظمت نظامی در نوآوری، تنوع‌طلبی در تصاویر و برقراری مناسبت‌های زیباشناختی با مفاهیم است. وی بیشترین هنرنمایی خود را در حیطه توصیفات به کار بسته است. به همین دلیل، خسرو و شیرین از میان آثار او

تشخیص ویژه‌ای در انواع صور خیال از جمله تشبیه دارد و توصیفاتش آن چنان دقیق است که همچون تابلوی نقاشی به نظر می‌رسد.

خسرو و شیرین دومین مثنوی نظامی و اولین مثنوی عاشقانه اوست که آن را با زبانی پخته و مملو از انواع صور خیال و ترکیبات و صنایع بدیعی سروده است. این مثنوی را بیشتر صاحب نظران، ارزشمندترین مثنوی حکیم نظامی دانسته‌اند که به چند زبان خارجی نیز ترجمه شده است.

در این مقاله به بررسی و تحلیل تشبیهات خسرو و شیرین از لحاظ ساختار تشبیه، جایگاه وجه شبه و ادات تشبیه، حسی، عقلی و مجرد بودن، مفرد و مرکب بودن طرفین تشبیه و شکل ظاهری آن‌ها پرداخته شده و در نهایت به وسیله جدول یافته‌های پژوهش به شکل آماری و دقیق ثبت گردیده است تا مخاطب در یک نگاه اجمالی بتواند به نتیجه این بررسی و تحلیل دست یابد.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه بررسی ساختار تشبیه در شعر نظامی تاکنون تحقیق مستقل و جامعی صورت نگرفته است. با این حال، پیشینه این پژوهش را از چند جهت می‌توان بررسی کرد. یکی تحقیق درباره آثاری که به بررسی ساختار تشبیه در آثار ادبی فارسی پرداخته‌اند. در این زمینه تعدادی مقاله برای توصیف و شناخت ساختار تشبیه در آثار کلاسیک فارسی به چاپ رسیده است؛ مانند «بررسی تحلیلی ساختارهای تشبیه در مثنوی‌های شهریار» از صفی‌زاده (۱۳۹۶)، «بررسی ساختارهای مختلف تشبیه در مثنوی معنوی» از گلچین (۱۳۹۰) و «تشبیه مهم‌ترین عنصر خیال و تصویرآفرینی در شعر رودکی» از کرامتی مقدم (۱۳۹۴).

سویه دیگر این تحقیق، به مطالعه درباره نظامی و آثار وی نظر دارد. درباره نظامی آثار بسیاری از شرح و تحلیل خمسه او تا بررسی افکار و اندیشه‌های این شاعر گران قدر در دسترس است. برای آگاهی از آنچه درباره نظامی و آثار او نوشته و چاپ

شده است، می‌توان به کتاب‌شناسی نظامی گنجوی نوشته ابوالقاسم رادفر مراجعه کرد؛ اما تأکید ما بر پژوهش‌هایی است که در حوزه علم بیان، تشبیه و دیگر عناصر خیال مانند استعاره و کنایه در شعر نظامی انجام گرفته که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: برات زنجانی (۱۳۵۱) رساله دکتری خود را با عنوان «صور خیال در خمسه نظامی» به انجام رسانده است. همچنین غیبی (۱۳۸۸) در رساله دکتری خود با عنوان «بررسی و تحلیل ساختاری شعر نظامی»، اشاره‌ای به صور خیال در شعر نظامی کرده است.

اسماعیلی و کاظم خانلو (۱۳۹۶) در مقاله «زیبایی‌شناسی وجه شبه در تشبیهات خمسه نظامی» به بررسی وجه شبه‌های به کاررفته در شعر نظامی پرداخته‌اند. نبی‌لو و شیروی (۱۳۸۹) در مقاله «مقایسه ساختار تشبیهات مخزن الاسرار و مطلع الانوار» ساختار تشبیهات این دو منظومه را با هم مقایسه و تحلیل کرده‌اند. قشقایی (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی کنایه در شرف‌نامه نظامی» یکی دیگر از عناصر خیال را در شعر نظامی بررسی کرده است.

۳. روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی است. ابزار تحقیق، یادداشت‌برداری از منابع کتابخانه‌ای بوده و جامعه تحقیق، تمام ابیات منظومه خسرو و شیرین است. تمام ابیات این منظومه مطالعه شده، انواع تشبیهات آن استخراج و طبقه‌بندی گردیده و پس از مقایسه، به تطبیق و تحلیل آن‌ها پرداخته شده است. شایان ذکر است علامت اختصاری «خ» در این پژوهش مربوط به خسرو و شیرین و شماره‌هایی که در مقابل هر بیت درج شده، به ترتیب بیانگر شماره صفحه و شماره بیت در صفحه مورد نظر است.

۴. بحث و بررسی

تشبیه رایج‌ترین صور خیال شاعرانه است. هر جا شعری پدید آید، باید منتظر حضور تشبیه نیز بود و هر جا سخن از توصیف در میان باشد، بدون شک تشبیه یکی از

عناصر سازنده آن است. نظامی گنجوی که از بزرگ‌ترین داستان‌سرایان ادب پارسی است، آفریدگار تشبیهات زیباست و این هنر در توصیفاتش جلوه‌ای خاص دارد. برای نمونه، نظامی در توصیف زغالی که بر آتش نهاده‌اند، می‌سراید:

زغال ارمی بر آتش تیز سیاهانی چو زنگی عشرت‌انگیز
چو مشک نافه در نشو گیاهی پس از سرخی همی‌گیرد سیاهی
چرا آن مشک بید عودکردار شود بعد از سیاهی سرخ‌رخسار؟
(خ، ۹۶-۵/۷)

در داستان خسرو و شیرین که ۵۳۰۰ بیت دارد، ۱۰۰۵ تشبیه، یعنی ۱۹ درصد دیده می‌شود. توجه به این آمار، قدرت تصویرگری نظامی و هنر وی را آشکار می‌سازد. در جدول‌های شماره (۱) و (۲) انواع تشبیهات خسرو و شیرین و بسامد و درصد‌های آن برای دسترسی راحت‌تر و دقیق‌تر مشخص شده است.

جدول شماره ۱- بسامد و درصد انواع تشبیهات خسرو و شیرین

خسرو و شیرین		
۵۳۰۰		کل ابیات
درصد	بسامد	
۱۹	۱۰۰۵	کل تشبیهات
۳۸/۵	۳۸۷	صریح
۲۰/۵	۲۰۲	مرسل مجمل
۵/۵	۵۵	مؤکد مفصل
۳۶	۳۶۱	بلیغ
۹۴/۵	۹۵۲	مفرد
۵/۵	۵۳	مرکب
۷۹	۸۰۲	حسی به حسی
۱	۸	عقلی به عقلی
۹	۸۵	حسی به عقلی
۱۱	۱۱۰	عقلی به حسی

جدول شماره ۲- بسامد و درصد انواع تشبیهات در خسرو و شیرین

۵۳۰۰		کلّ ابیات
درصد	بسامد	
۱۹	۱۰۰۵	کلّ تشبیهات
۷/۵	۷۴	تفضیل
۳/۵	۳۵	مضمّر
۰/۵	۳	مشروط
۱۰	۹۷	مفروق
۰/۵	۳	ملفوف
۷/۵	۷۵	جمع
۱/۵	۱۵	تسویه
۰	۰	معکوس
۱/۵	۱۳	خیالی
۰	۰	وهمی

۱-۴. تشبیهات خسرو و شیرین از نظر ذکر و حذف ادات تشبیه

از آنجا که ادات تشبیه از عوامل «نشان‌داری» است (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۰۶)، حذف آن در یک ساختار تشبیهی، در واقع کاستن از میزان «نشان‌داری» ساختار است که همین امر، زمینه را برای فعالیت خواننده فراهم می‌آورد؛ زیرا تشبیه به‌سوی بی‌نشانی حرکت می‌کند. «تکامل ادبیات هر زبان گواه این است که حذف ادات که اندک‌اندک تشبیه را به استعاره نزدیک می‌کند، عاملی است برای پرتأثیر کردن و نیرو بخشیدن به تشبیه؛ زیرا غرض اصلی از تشبیه، عینیت بخشیدن به دو چیز مختلف است یا بهتر بگوییم عینیت بخشیدن است به دو چیزی که غیریت دارند و چون ادات حذف شود، عینیت به‌صورت محسوس‌تر و دقیق‌تری نمایانده می‌شود؛ در صورتی که آمدن ادات خود عاملی است برای نشان دادن اینکه مشبّه و مشبّه‌به دو امر جدا از یکدیگرند و دارای غیریت» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۶۶). ادات تشبیه در تشبیهات هر شاعر به‌شکل حروف اضافه، شباهت و وندهای تشبیهی و... آورده می‌شود.

از مجموع ۱۰۰۵ تشبیه نظامی در خسرو و شیرین، ۵۸۹ مورد، یعنی ۵۹ درصد دارای ادات است و در ۵۵ مورد (۵/۵ درصد) ادات ذکر نشده است. با مقایسه این اعداد درمی یابیم که نظامی بیشتر گرایش به آوردن تشبیهات با ادات تشبیه داشته است (نمودار ۱).

ذکر ادات نیز می تواند از مخیل بودن تشبیه بکاهد. اگر ادات تشبیه حذف شود و تشبیه با ابهام و دیربایی بیشتری همراه باشد، به خواننده نقش بیشتری داده می شود و او را به دقت و باریک‌نگری بیشتری وامی دارد. درصد بیشتری از تشبیهات نظامی همراه با ادات تشبیه و به صورت صریح آورده شده است.

* تشبیه هفتاد دختر به اسفندیار و رستم:

به مردی هر یکی اسفندیاری
به تیر انداختن رستم سواری
(خ، ۱۲۲-۴)

* تشبیه او (شیرین) به ماه:

ز ماهش صد قصب را رخنه یابی
چو ماهش رخنه‌ای بر رخ نه یابی
(خ، ۵۱-۳)

* تشبیه او (شکر) به مغز بادام و نیشکر:

به خوش مغزی به از بادام تر بود
به شیرین استخوانی نیشکر بود
(خ، ۱۵-۲۸۱)

۲-۴. تشبیهات خسرو و شیرین از نظر ذکر و حذف وجه شبه

بدون تردید اهمیت و ارزش هنری یک تشبیه به چگونگی و کیفیت وجه شبه وابسته است. هرچه شاعر در پیدا کردن روابط مشبّه و مشبّه‌به خلاقیت به کار بندد، وجه شبه برجسته‌تر خواهد شد و در نتیجه ادبیت کلام بارزتر می گردد. وجه شبه عامل اصلی و اساسی فعال کردن ذهن خواننده و مشارکت دادن او در جریان آفرینش است. «بحث وجه شبه مهم‌ترین بحث تشبیه است؛ چون وجه شبه مبین جهان‌بینی و وسعت

تخیل شاعر است و در نقد شعر بر مبنای وجه شبه است که متوجه نوآوری یا تقلید هنرمند می‌شویم» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۹۸). «تشبیهی که وجه شبه در آن یاد نشده باشد و ضمناً ذهن مستقیماً متوجه آن شود، بی‌گمان رساتر و پرتأثیرتر است؛ زیرا لذتی که ذهن از مسئله تشبیه و دیگر صورت‌های خیال می‌برد، کم‌ویش از نوع لذتی است که در کشف و حل مشکلات حاصل می‌شود و هنگامی که ذهن کوشش خود را انجام داد و به نتیجه رسید، لذتی خاص می‌برد. البته در صورتی که وجه شبه ذکر شود، این کوشش چندان کوششی به حساب نمی‌آید؛ بلکه نوعی ارائه مستقیم خواهد بود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۷۰).

حذف وجه شبه یا ذکر آن می‌تواند به دلایل مختلفی صورت بگیرد؛ نخست اینکه، «وقتی مشبّه‌به دارای صفت و ویژگی واضح و آشکاری باشد، شاعر خود را ملزم به آوردن وجه شبه نمی‌بیند» (زنجانی، ۱۳۵۱: ۴۳)؛ نظیر تشبیه قد به سرو که همگان می‌دانند وجه شبه در این تشبیه بلندی است و ذکر آن شاید از هنری بودن اثر بکاهد. گاهی شاعر در تنگنای وزن و قافیه قرار می‌گیرد و ناچار به حذف وجه شبه می‌شود؛ اما گاهی حضور وجه شبه می‌تواند به معنای بدیع و تازه بودن تشبیه باشد و ذکر آن هرچند الزاماً به معنی دوری مشبّه از مشبّه‌به نیست، می‌تواند یکی از دلایل آن باشد. شاعر زمانی که تشبیه تازه‌ای بیاورد و نیز مشبّه از مشبّه‌به به گونه‌ای مباینت داشته باشد که یافتن وجه شبه برای خواننده دشوار به نظر برسد، لازم می‌بیند وجه شبه را ذکر کند؛ بنابراین درصد مواردی از تشبیه که وجه شبه در کلام ذکر شده است، می‌تواند تا اندازه‌ای بیانگر تازگی و مباینت دو رکن اصلی تشبیه باشد.

با توجه به نمودار شماره (۲) از مجموع ۱۰۰۵ مورد تشبیه نظامی در خسرو و شیرین، ۴۴۲ مورد (۴۴ درصد) همراه با وجه شبه ذکر شده، در ۲۰۲ مورد (۲۰/۵ درصد) وجه شبه نیامده است. ذکر وجه شبه از مخیل بودن تشبیه می‌کاهد و این فرصت را از مخاطب می‌گیرد تا با خیال‌پردازی و دقت، رابطه طرفین تشبیه را بیابد؛ بنابراین تشبیهاتی که وجه شبه آن ذکر نشود، هنری‌تر و خیال‌انگیزتر خواهد بود. در

این میان، نظامی ۲۰/۵ درصد از کل تشبیهات خود را بدون ذکر وجه شبه و ۴۴ درصد را با ذکر وجه شبه آورده است. همان طور که پیداست، درصد تشبیهاتی که وجه شبه در آن‌ها وجود ندارد بالاست و این هنری و خیال‌انگیز بودن این اثر را نشان می‌دهد.
* تشبیه ستیز عاشقان به برق:

ستیز عاشقان چون برق باشد
میان ناز و وحشت فرق باشد
(خ، ۳۴۸-۲)

* تشبیه بوسه به قند:

حدیثی و هزار آشوب دل‌بند
لبی و صد هزاران بوسه چون قند
(خ، ۵۲-۸)

* تشبیه بساط به زمرّد:

کشیده بر سر هر کوهساری
زمرّدگون بساطی مرغزاری
(خ، ۵۶-۹)

همان طور که اشاره شد، یکی از دلایل ذکر وجه شبه، بدیع و نو بودن تشبیه است و شاعر به دلیل نو بودن مشبّه‌به و دوری آن از مشبّه، مجبور به آوردن وجه شبه می‌شود تا از ابهام و دشواری یافتن آن بکاهد. نظامی نیز با توجه به اینکه معانی و مضامین بدیع و نو را در تشبیهات خود آورده، مجبور شده است برای اینکه یافتن وجه شبه برای خواننده دشوار به نظر نرسد، وجه شبه را ذکر کند. بدین دلیل در خسرو و شیرین درصد تشبیهاتی که در آن وجه شبه ذکر شده بالاست. «از آنجا که تشبیهات نو است، معمولاً مفصل است؛ یعنی شاعر یا نویسنده وجه شبه را که غالباً تخیلی است ذکر می‌کند تا نگرش او که دو امر تازه را به هم مربوط ساخته است، فهمیده شود» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۳۷). به عبارت دیگر، «وقتی سبکی تغییر می‌کند، بیشترین تغییر در تشبیه و استعاره صورت می‌گیرد؛ زیرا نگرش هنرمند به جهان که بیشتر در وجه شبه رخ می‌نماید، دچار دگرگونی می‌شود» (همان: ۱۳۹).

دوره شاعری نظامی در زمانه‌ای است که سبک در حال دگرگونی است. در این دوره با تغییر سبک خراسانی به سبک عراقی مواجه هستیم. نظامی، شاعر سبک آذربایجانی، به دلیل مشبّه‌های جدیدی که وارد حوزه شعر خود کرده، ملزم به آوردن وجه شبه نیز شده است. «در هر سبک اصیل جدید، مشبّه‌ها در مقایسه با سبک‌های قبلی، نو و تازه‌اند و لاجرم وجه شبه مبهم می‌نماید؛ اما این مشبّه‌ها و وجه شبه‌ها پس از بحث‌های بلاغی اندک‌اندک روشن خواهند شد و در اذهان وضوح خواهند یافت؛ چنان‌که در شعر کهن چنین شد» (همان: ۱۴۴).

نکته دیگر در این باب و توجیه اینکه نظامی تشبیهات زیادی را با وجه شبه بیان کرده است، این است که معمولاً مشبّه‌به دارای صفات و خصوصیتی است که این صفت و خصوصیت‌ها همه به یک میزان مشهور نیستند؛ مثلاً ماه. وقتی نظر شاعر به خصوصیت مشهور آن باشد، دیگر لزومی به آوردن وجه شبه نیست؛ ولی اگر مراد شاعر یکی از خصوصیات دیگر باشد که چندان مشهور نیست یا خصوصیتی است که ذهن شاعر پیدا کرده است، در این صورت ناچار است وجه شبه را بیاورد تا منظور دقیق خود را بیان کند. آنچه بیش از هر چیز درباره وجه شبه‌های نظامی جلب توجه می‌کند، تنوع آنهاست، به خصوص آنجا که شاعر یک چیز را بارها مشبّه‌به قرار می‌دهد و هر بار از زاویه‌ای دیگر بدان می‌نگرد و تصویری نو می‌آفریند که با تأمل در آن می‌توان وسعت خیال شاعر را دریافت و به میزان هنرمندی او پی برد. برای نمونه، «ماه» را بیشتر از جهت روشنی و سپیدی مورد توجه قرار می‌دهد و گاهی از جهاتی مانند حرکت منزلی به منزل دیگر، جدایی از اختران، دامن‌افشانی حرکت در محمل زیرین، چشم بر آفتاب داشتن و... نمونه این تشبیهات را در بیت‌های زیر می‌توان دید:

* تشبیه آنها (زیبارویان) به ماه:

همه آراسته با رود و جامند چو مه منزل به منزل می‌خرامند

(خ، ۵۳-۴)

* تشبیه او به ماه:

چو ماه از اختران خود جدایی نه خورشیدی، چنین تنها چرایی؟

(خ، ۷۵-۷)

* تشبیه او به ماه و سایه:

بر آن سایه چو مه دامن فشاندم چو سایه لاجرم بی سنگ ماندم

(خ، ۸۶-۷)

یا در مشبّه‌به قرار دادن «دریا» وجه شبه‌های تازه‌ای را به تصویر می‌کشد که در نوع خود بی‌نظیر است؛ مانند تنهاخور بودن، راز پنهان داشتن، سنگ دربر داشتن و...

* تشبیه تنهاخور به دریا:

مخور تنها گرت خود آب جوی است که تنهاخور چو دریا تلخ‌خوی است

(خ، ۲۷۵-۸)

* تشبیه او به دریا:

تو آن رودی که پایانت ندانم چو دریا راز پنهانت ندانم

(خ، ۳۳۱-۹)

* تشبیه عاشق به دریا:

بود عاشق چو دریا سنگ در بر منم چون کوه دائم سنگ بر سر

(خ، ۱۹-۳۴۰)

نکته دیگری که درباره تشبیهات نظامی قابل توجه است، وجود وجه شبه‌هایی است که دارای صنعت استخدام‌اند؛ بدین معنی که وجه شبه در ارتباط با مشبّه یک معنی و در ارتباط با مشبّه‌به معنی دیگری دارد، یک بار حسّی و بار دیگر عقلی است. در این صورت، کلام بسیار زیبا و هنری خواهد بود. نظامی در تشبیهات خود از وجوه شبهی سود برده است که دارای استخدام‌اند و به نوعی می‌توان گفت از هنری‌ترین وجه شبه استفاده کرده است. اصولاً وجه شبهی که دارای استخدام است، نشان‌دهنده وسعت دید و قدرت تخیل شاعر است. چنین وجه شبهی علاوه بر ایجاد معانی گوناگون، فعالیت ذهنی خواننده را نیز دوچندان می‌کند و به تعبیری علاوه بر نو بودن، باعث

دخالت ذهنی مخاطب می‌شود. این گونه وجه شبه‌ها در تشبیهات نظامی بسامد بالایی دارند و از آن به‌عنوان ویژگی سبکی او می‌توان نام برد.

* تشبیه او به خورشید:

شب‌ی دارم سیاه از صبح نو مید درین شب روسپیدم کن چو خورشید

(خ، ۲۹۴-۷)

که روسپیدی با انسان یک معنی و با خورشید معنایی دیگر دارد.

* تشبیه او (خسرو) به غوره:

یکی چون ترشی آن غوره خوردی چو غوره زان ترش‌رویی نکردی

(خ، ۴۷-۱۲)

که معنای ترش‌رویی با انسان و غوره متفاوت است.

* تشبیه او (شیرین) به موم:

چنین تا کی چو موم افسرده باشم برافروزم و گرنه مرده باشم

(خ، ۹-۲۰۶)

افسرده بودن با موم یک معنی و با انسان معنای دیگری دارد.

۳-۴. تشبیه بلیغ در خسرو و شیرین

«می‌توان مدعی شد که تشبیه، انتخاب دو نشانه از روی محور جانیشینی برحسب «تشابه» و ترکیب آن‌ها بر روی محور همنشینی است. استفاده از وجه شبه و ادات تشبیه بر روی محور همنشینی، بر توضیح عملکرد می‌افزاید تا «مدلول» به «مصدق» نزدیک‌تر شود. به همین دلیل است که کاربرد تشبیه در دورترین فاصله میان مدلول و مصداق، «تشبیه بلیغ» نامیده می‌شود» (صفوی، ۱۳۸۰: ۱۲۶).

در این نوع تشبیه فقط مشبّه و مشبّه‌به ذکر شده، گاهی به‌شکل ترکیب اضافی دیده می‌شود و به‌دلیل عدم حضور وجه شبه و ادات تشبیه، خیال‌انگیزی زیادی در ذهن خواننده ایجاد می‌کند. این گونه تشبیهات نشانگر گرایش شاعر به هنرآفرینی و پرهیز از

اطناب و توجّه به ایجاز در فصاحت و بلاغت است. نظامی در خسرو و شیرین ۳۶۱ مورد، یعنی ۳۶ درصد از تشبیهات خود را به تشبیه بلیغ اختصاص داده است. البته گاهی نیز شاعر به ضرورت وزن و قافیه از تشبیه بلیغ استفاده می‌کند. * تشبیه او (خسرو) به ماه و کیخسرو و مهین بانو و شیرین به خورشید و افراسیاب:

گر او ماهست ما نیز آفتابیم
وگر کیخسرو است افراسیابیم
(خ، ۱۲۰-۱۲) (۱۲-۱۲۰)

* تشبیه او (خسرو) به شیر و زلف به زنجیر:

من آن شیرم که شیرینم به نخجیر
به گردن بر نهاد از زلف زنجیر
(خ، ۱۳۷-۵)

* تشبیه غم به پیکان:

من و زین پس جگر در خون کشیدن
زدل پیکان غم بیرون کشیدن
(خ، ۴-۸۷)

۴-۴. حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه در خسرو و شیرین

حواس و صور خیال با هم ارتباط تنگاتنگی دارند. به گفته رابین اسکلتن، «تصویر در شعر، بیانی است که به صور ذهنی حاصل از دریافت‌های حسی شاعر زندگی می‌بخشد. به عبارت دیگر، سبب می‌شود تا خواننده احساس کند چیزی را به گونه‌ای متمایز می‌بیند، لمس می‌کند، می‌بوید یا می‌شنود» (اسکلتن، ۱۳۷۵: ۱۰۵).

با توجّه به جدول شماره (۱)، در خسرو و شیرین ۸۰۲ مورد از طرفین تشبیه، یعنی ۷۹ درصد حسی به حسی است. میزان تشبیهات عقلی به عقلی ۸ مورد (۱ درصد)، تشبیه حسی به عقلی ۸۵ مورد (۹ درصد) و میزان تشبیهات عقلی به حسی ۱۱۰ مورد (۱۱ درصد) است.

تقریباً ۷۹ درصد تشبیهات نظامی حسی به حسی است که نشان می‌دهد این شاعر گرایش به ساختن تشبیهات حسی دارد و از این امور بیشتر در تصویرسازی بهره گرفته است. بعد از آن، بسامد بالای تشبیهات عقلی به حسی در خسرو و شیرین (۱۱ درصد) حاکی از آن است که نظامی می‌کوشد پیچیده‌ترین حالت‌ها و معانی را ملموس و مادی کند و چون معانی مجرد برای او قابل توضیح دقیق نیست، آن‌ها را با اشیای مادی و امور حسی پیوند می‌دهد. با این حال، شاعر بیش از هر چیز در آوردن تشبیهاتی اصرار می‌ورزد که مشبّه و مشبّه‌به آن‌ها از امور حسی باشند. این موضوع نمی‌تواند بی‌ارتباط با زمینه کار شاعر باشد؛ یعنی از یک سو به داستان‌سرایی روی آورده، طی آن به توصیف مناظر گوناگون از طبیعت گرفته تا بیان حالات روحی قهرمانان داستان‌ها، صحنه‌های بزم و تا حدودی رزم می‌پردازد و از سوی دیگر، زبانی که مناسب این‌گونه موضوعات باشد، زبانی ساده و هموار است و آنچه به خیال و صورت‌های گوناگون آن مربوط می‌شود نیز باید دور از پیچیدگی باشد تا خواننده در درک معنای سخن دچار سردرگمی نشود. به همین دلیل، از تشبیهاتی استفاده می‌کند که در حوزه حواس ظاهری جای دارند و به‌خوبی به ذهن متبادر می‌شوند.

* تشبیه او (شاپور) به زعفران، حسی به حسی:

به رنگ‌آمیزی صنعت من آنم
 که در حلوی ایشان زعفرانم
 (خ، ۳-۱۳۶)

* تشبیه شب‌دیز به بخت، حسی به عقلی:

گهی بر تخت زرین نرد می‌باخت
 گهی شب‌دیز را چون بخت می‌تاخت
 (خ، ۸-۳۹۷)

* تشبیه عمر به زهر، عقلی به حسی:

بدان داور که او دارای دهرست
 که بی‌تو عمر شیرینم چو زهرست
 (خ، ۴-۳۶۵)

* تشبیه وصال به ارم، عقلی به عقلی:

ارم را سگه رویت کلید است

وصالت چون ارم زان ناپدید است

(خ، ۳۱۹-۲)

۴-۵. تشبیه مفرد و مرکب در خسرو و شیرین

تشبیه مرکب حکایت از خلّاقیت و پیچیدگی‌های ذهنی و تخیلی شاعر دارد و نشان می‌دهد که شاعر از مفاهیم ساده و تکراری درمی‌گذرد و اندیشه‌های خود را به صورت پیچیده‌تری مطرح می‌کند. بنابراین شاعرانی که در اشعار خود از تشبیه مرکب بیشتر استفاده کرده‌اند، ذهنی تخیلی‌تر نسبت به دیگر شاعران دارند. لازمه این گونه تشبیهات، تخیل بیشتر و تصویرسازی دقیق‌تر در کلام است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که بسامد تشبیه مرکب در سبک خراسانی بیش از سبک عراقی است (طالبیان، ۱۳۷۸: ۳۶۰). شاید دلیل این امر، تصاویر گسترده‌تر باشد که دریافت آن ساده‌تر است. فراوانی این نوع تشبیه در خسرو و شیرین ۵۳ مورد (۵/۵ درصد) است. با توجه به کلّ تشبیهات خسرو و شیرین، نظامی بیشتر به ساختن تشبیه مفرد گرایش دارد. با اینکه میزان تشبیهات مرکب در خسرو و شیرین در مقایسه با تشبیهات مفرد اندک است، همین اندک تشبیه مرکب نظامی بسیار زیبا و هنری است و عنصر نوآوری و ابتکار در آن به خوبی به چشم می‌خورد. می‌توان دریافت که دنیای ذهن نظامی چقدر پیچیده است و وی تصاویری را عرضه کرده که آمیزه‌ای از رنگ‌ها، تناسب‌ها و تضادهاست که با نیروی خیال خود، روحی تازه به آن‌ها بخشیده است.

* تشبیه اندام شیرین در چشمه به مغز بادام در گل بادام:

همه چشمه ز جسم آن گل‌اندام
گل بادام و در گل مغز بادام

(خ، ۸۱-۱)

* تشبیه رخسار شیرین در میان دختران به ماه در میان پروین:

در آن شیرین لبان رخسار شیرین
چو ماهی بود گرد ماه پروین

(خ، ۶۰-۵)

* تشبیه رفتن تیر به زیر درع به رفتن باد در لای گلبرگ گل:

چنان می‌شد به زیر درع‌ها تیر
که زیر پرده گل باد شبگیر
(خ، ۵-۱۶۲)

۴-۶. تشبیهات خیالی و وهمی در خسرو و شیرین

این دو نوع تشبیه از فروع بحث تشبیهاتی هستند که مشبّه به آن‌ها عقلی است. این نوع تشبیهات کاربرد چندانی در خسرو و شیرین ندارند. با توجه به جدول شماره (۲)، نظامی ۱۳ مورد، یعنی ۵/۱ درصد از تشبیهات خود را به تشبیه خیالی اختصاص داده است و تشبیه وهمی در خسرو و شیرین وجود ندارد. ارسطو^۱ (۳۲۲-۳۸۴ ق.م) بیشتر بودن تشبیهات غیرمعقول را که از مهم‌ترین مصادر امور خارق‌العاده است، مختص شعر حماسی می‌داند؛ زیرا بزرگ‌نمایی در آن بیشتر است (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۱۶۱). با توجه به غنایی و عاشقانه بودن مضمون این منظومه، مجالی برای آوردن تشبیهات خیالی و وهمی نیست و نظامی نیز تمایلی به آوردن این گونه تشبیهات ندارد.

* تشبیه قد به نخل سیمین:

کشیده قامتی چون نخل سیمین
دو زنگی بر سر نخلش رطب‌چین
(خ، ۵-۵۰)

* تشبیه تخت به درخت زرین:

به دست آری چنان شاهانه تختی
که باشد راست چون زرین درختی
(خ، ۱۷-۴۷)

۴-۷. تشبیهات خسرو و شیرین از نظر ساختار شکلی و ظاهری

شکل قرار گرفتن مفاهیم، گونه‌ای از نظم و زیبایی را جلوه می‌دهد که در تخیل و هنر شاعرانه نقش دارد. قرار گرفتن تشبیه در نظم خاص، هنری شاعرانه است. این نوع تقسیم‌بندی بیشتر ناظر بر شکل و ظاهر تشبیهات است که به فراخور حضور ارکان تشبیه، چگونگی چینش طرفین تشبیه و تعدد آن‌ها می‌تواند متنوع باشد. در این بخش به مقایسه این نوع تشبیهات در این خسرو و شیرین می‌پردازیم.

۱-۷-۴. تشبیه تفصیل

این نوع تشبیه بر مبالغه و اغراق در آن می‌افزاید. هرچند تشبیه خود بر پایه اغراق استوار است، گاهی همراهی اغراق جلوه تشبیه را افزون‌تر می‌کند. «این تشبیه نوعی از تشبیهات شاعرانه است که مخیل‌تر از دیگر انواع است و ذهن را از سویی به سوی دیگر می‌برد و در گیرودار تأمل و تفکر به برتری مشبّه می‌انجامد. خیال شاعرانه پیچیده‌تر و کامل‌تر شده، رقت و سادگی گذشته را ندارد و گاه به تکلف و تراحم هم گراییده است» (طالبيان، ۱۳۷۸: ۱۰۶). نظامی ۷۴ مورد، یعنی ۷/۵ درصد از تشبیهات خود را به تشبیه تفصیل اختصاص داده است. «تشبیه تفصیل خود راهی است برای دخل و تصرف و بدیع جلوه دادن بیشتر تشبیهات پیشینیان» (همان: ۱۰۶). نظامی با تخیل خود از تخیلات پیشینیان بهره برده و با افزودن نکته‌ای به آن‌ها درصدد نو کردن تشبیه برآمده است. از آنجا که تشبیه تفصیل موجب توصیف مبالغه‌آمیز از هر تصویر می‌گردد، می‌توان گفت تشبیهات نظامی از تخیل و اغراق برخوردار است.

* برتری سخن بر نوش:

وز آن شیرین سخن شیرین مدهوش همی خورد آن سخن‌ها خوش‌تر از نوش
(خ، ۷۱-۲)

* برتری گردن شیرین بر گردن آهو:

گر آهو یک نظر سوی من آرد خراج گردنم بر گردن آرد
(خ، ۳۱۶-۶)

۲-۷-۴. تشبیه مضمّر

این نوع تشبیه، شاعرانه‌ترین مقولّه سخن و یکی از شکل‌های خیالی غریب است که استعداد، تجربه و هنر شاعر را نشان می‌دهد. از دیدگاه زیباشناسی ارزش والایی دارد؛ زیرا ذهن را به تلاش برای یافتن رابطه‌ای میان اجزای جمله ترغیب می‌کند که از دید مخاطب پنهان است. در تشبیه مضمّر شاعر به‌طور مستقیم به تشبیه اشاره نمی‌کند؛ بلکه معنای تشبیه در جمله نهفته است و این مخاطب است که باید به راز این همانندی

پی ببرد. بدیهی است هرچه تشبیه پنهان‌تر باشد، کوشش ذهنی ما برای کشف رابطه یا رابطه‌های نهفته میان مشبّه و مشبّه‌به بیشتر خواهد بود و در نتیجه ذهن بعد از کشف این رابطه، لذّت فراوان‌تری را خواهد برد. نظامی ۳۵ مورد (۳/۵ درصد) از تشبیهات خود را به تشبیه مضمّر اختصاص داده است.

* تشبیه لب به رطب بی استخوان:

رطب را استخوان آن شب شکستند
که خرمای لب را نخل بستند
(خ، ۳۱۹-۱)

* تشبیه سخن به دُر:

سخن گوید، دُر از مرجان برآرد
زند شمشیر، شیر از جان برآرد
(خ، ۷۰-۳)

۳-۷-۴. تشبیه مشروط

ابهام شاعرانه هرچه لطیف‌تر باشد، زیبایی شعر و لذّت خواننده را افزون‌تر می‌کند. قید و شرطی که در تشبیه مشروط وجود دارد، به شاعر کمک می‌کند به شعر خود رونق و رنگ بیفزاید و موجبات لذّت مخاطب را فراهم سازد. همچنین در برخی از تشبیهات، کوششی برای اغراق‌آمیز نشان دادن معانی وجود دارد. تشبیه مشروط از این دسته تشبیهات است «که عنصر اغراق یا دعوی غلبه دارد و همین نقش دعوی یا اغراق که خود مستقلاً می‌تواند نوعی بیان هنری یا نوعی از صورت‌های خیال شاعرانه باشد - در صورتی که از پایه‌های ذوقی و هنری برخوردار باشد - می‌تواند جنبه خیالی موضوع را وسعت بیشتری دهد و انتخاب یا قدرت بر خلق این مایه از اغراق، کاری است که از عهده هر کسی بر نمی‌آید» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۷۱). بسامد این تشبیه در این اثر اندک است. نظامی ۳ مورد (۰/۵ درصد) از این تشبیهات را در اثر خود آورده است.

* تشبیه او (شیرین) به سرو و ماهی:

چو سروی گر بود در دامنش نوش
چو ماهی گر بود ماهی قصب‌پوش

(خ، ۳۹۰-۱۰)

* تشبیه او (خسرو) به پیل و شیر:

چو شیر، ار شیر باشد عنبرین موی

چو پیلی، گر بود پیل آدمی روی

(خ، ۱۴-۲۷۴)

۴-۷-۴. تشبیه مفروق

این قسم تشبیه در این اثر بسیار فراوان است و از ویژگی‌های اصلی تشبیهات آن محسوب می‌شود. تشبیه مفروق شامل چند مشبّه و مشبّه‌به متوالی است که این تعدّد تشبیه سبب خیال‌انگیزی و کوشش ذهنی بیشتر مخاطب می‌گردد. میزان این نوع تشبیه در خسرو و شیرین ۹۷ مورد، یعنی ۱۰ درصد از کلّ تشبیهات است. بر این اساس می‌توان گفت نظامی به این نوع تشبیه بیشتر توجه داشته و سعی کرده است برای هنری کردن تشبیهات خود از آن بهره بگیرد.

* تشبیه زنج به سیب و غبغب به ترنج:

زنج چون سیب و غبغب چون ترنجی

موکل کرده بر هر غمزه غنجی

(خ، ۵۱-۶)

* تشبیه رخ به گل سرخ و خط به غالیه:

خطی چون غالیه گردش کشیده

رخی چون سرخ گل نو بردمیده

(خ، ۲-۳۰۲)

۴-۷-۵. تشبیه ملفوف

بسامد این تشبیه در خسرو و شیرین بسیار پایین است؛ یعنی فقط ۳ مورد (۵/۱ درصد) که نشان می‌دهد نظامی از این نوع تشبیه استفاده چندانی نکرده است.

* تشبیه لب به یاقوت و دندان به در:

لب و دندانی از یاقوت و از در

سر زلفی ز ناز و دلبری پر

(خ، ۵۲-۹)

* تشبیه شب‌دیز به شب و گلگون به روز:

به شب‌دیز و به گلگون کرد میدان
چو روز و شب همی کردند جولان
(خ، ۱۱-۱۲۳)

۶-۷-۴. تشبیه جمع

نظامی در خسرو و شیرین ۷۵ مورد (۷/۵ درصد) از این نوع تشبیه آورده است.

* تشبیه او (شیرین) به ماه و حور:

مگر ماهی تو یا حور ای پریش
که نزدیک نباشد آمدن خوش؟
(خ، ۳۰۷-۱)

* تشبیه رخ به جوز هندی و حنظل:

دو رخ چون جوز هندی ریشه‌ریشه
چو حنظل هریکی زهری به شیشه
(خ، ۵-۳۸۹)

۷-۷-۴. تشبیه تسویه

شاعر از این نوع تشبیه نیز استفاده چندانی نکرده است. در خسرو و شیرین ۱۵ مورد (۱/۵ درصد) تشبیه تسویه دیده می‌شود.

* تشبیه کلاه و قبا و کمر و رخ به لعل:

کله لعل و قبا لعل و کمر لعل
رخش هم لعل بینی لعل در لعل
(خ، ۷۱-۱۳)

* تشبیه روی و بوی به نسرين:

رخش نسرين و بويش نیز نسرين
لبش شیرین و نامش نیز شیرین
(خ، ۱۳-۵۲)

۸-۷-۴. تشبیه معکوس

نظامی از این تشبیه هیچ استفاده‌ای نکرده است.

توجه شاعر به تشبیهات مفروق، جمع، تفضیل و مضمربیش از دیگر تشبیهات است و این تشبیهات در اثر بسامد بالاتری نسبت به انواع دیگر دارند. تشبیه بلیغ و مفروق به دلیل ذکر ادات و وجه شبه و تراکم مشبه و مشبه‌به، یعنی تعدد تشبیهات بلیغ اضافی و

کنار هم قرار گرفتن آن‌ها مخیل‌تر شده و درصد بالاتری را به خود اختصاص داده است. این تشبیه، ذهن خواننده را به ژرف ساخت سخن می‌کشاند و باعث دشواری و دیریابی آن می‌شود. افزونی این نوع تشبیه نشان می‌دهد نظامی گرایش به این تشبیهات دارد و در پی آن است که ابزارهایی برای نو کردن تشبیهات و تازه جلوه دادن مضامین بیابد تا به شعرش ارزش بیشتری بدهد.

۸-۴. بسامد به کارگیری تشبیه در خسرو و شیرین

بسامد به کارگیری تشبیهات در تمام قسمت‌های منظومه به یک میزان نیست؛ زیرا زمینه کار شاعر داستان‌سرایی بوده، پا به میدان وصف گذاشته است و مشاهده هر چیزی او را به توصیف آن وامی‌دارد. در این میان، نظامی هر جا که به ذکر داستان و بیان وقایع آن می‌پردازد، از تشبیهات کمتری بهره می‌برد و تنها به شرح حوادث و ذکر داستان اکتفا می‌کند؛ اما جایی که به وصف روی می‌آورد، در وصف طبیعت و مظاهر گوناگون آن، وصف شخصیت‌ها، قهرمانان و حالات روحی آنان، وصف محافل بزم و گاه صحنه‌های رزم، از تشبیهات بیشتری استفاده می‌کند. نظامی در خسرو و شیرین از هر بهانه‌ای برای بیان توصیفات دقیق، ظریف و شورانگیز بهره برده است. در وصف شیرین و اندام شستن او در چشمه آب، صفت شب‌دیز، خسرو و بزم او، بزم مهین بانو، توصیف بهار و صبحگاه و زفاف خسرو و شیرین، نیایش شیرین با یزدان پاک و نالیدن وی بر هجران خسرو و ده‌ها صحنه دیگر که نظامی قدرتی شگفت‌انگیز از خود نشان داده، درصد تشبیهات به مراتب بیش از دیگر قسمت‌های داستان است.

همچنین در گفت‌وگوهایی که بین شخصیت‌های داستان صورت می‌گیرد، شاهد بسامد بالای تشبیهات هستیم؛ از جمله گفت‌وگوی بین شیرین و خسرو، گفت‌وگوی شاپور با خسرو و شیرین و سرود گفتن باربد از زبان خسرو و نکیسا از زبان شیرین سرشار از توصیفات دلنشین و زیباست که بسامد بالای تشبیهات در این قسمت‌ها قابل توجه است.

نظامی در هر زمینه‌ای که به وصف پرداخته، مناسب با موقعیت و جایگاه سخن، گاه به ایجاز و اختصار و گاه با اطناب سخن گفته و با توجه به مقتضای کلام از تشبیه بلیغ جهت اختصار و از تشبیه صریح و مرسل مجمل برای اطناب که پسندیده‌تر و مناسب‌تر برای توصیف است، بهره برده است. توصیفات برای نظامی گاهی حتی از بیان اصل داستان نیز مهم‌تر و آن‌چنان جدی است که با قطع داستان، به توصیف صحنه‌ای یا ماجرای هرچند کوچک می‌پردازد. خسرو و شیرین بیش از دیگر منظومه‌های او از این ویژگی برخوردار است و در مجموع توصیفاتش قابل مقایسه با آثار دیگر شاعران داستان‌سرا نیست.

۵. نتیجه‌گیری

بعد از بررسی و تحلیل این موضوع، قدرت تصویرگری و تشبیه‌سازی نظامی مشخص شده است؛ زیرا از کلّ ابیات خسرو و شیرین در ۱۹ درصد ابیات تشبیه وجود دارد. از نظر ساختار تشبیه و ذکر و حذف ارکان تشبیه، شاعر از شیوه‌های مختلفی استفاده کرده است. تمایل شاعر به آوردن تشبیه با ذکر ادات تشبیه بیشتر است. از نظر وجه شبه، نظامی به آوردن تشبیه با ذکر وجه شبه بیشتر گرایش دارد. به دلیل اینکه نظامی معانی و مضامین بدیع و نو را در تشبیهات خود آورده، مجبور شده است برای اینکه یافتن وجه شبه برای خواننده دشوار به نظر نرسد، وجه شبه را ذکر کند. گرایش شاعر به آوردن تشبیه بلیغ زیاد است که نشانگر گرایش شاعر به هنرآفرینی و پرهیز از اطناب و توجه به ایجاز در کلام است.

این پژوهش همچنین ثابت می‌کند نظامی به تشبیهات حسّی به حسّی و عقلی به حسّی تمایل دارد. از نظر مفرد و مرکب بودن تشبیه، گرایش نظامی به ساخت تشبیهات مرکب کمتر است و تشبیه مفرد را بیش از مرکب در اثر خود به کار برده است. به دلیل غنایی و عاشقانه بودن خسرو و شیرین، بسامد تشبیهات خیالی و وهمی بسیار پایین است.

از نظر شکل ظاهری تشبیه، تمایل نظامی به تشبیهات تفضیل، مضمّر، مفروق و جمع بیش از دیگر انواع است؛ زیرا این نوع تشبیهات یکی از بهترین ابزارهای نو کردن تشبیه هستند و نظامی در پی آن بوده که ابزارهایی برای تازه جلوه دادن مضامین بیابد تا به شعرش ارزش بیشتری بدهد. در مجموع می‌توان گفت توجه نظامی به انواع تشبیه از نظر شکل ظاهری کمتر بوده، بیشتر در این اندیشه است که با آوردن مضامین نو و بکر، تشبیهات و تصاویر بدیع خلق کند.

گسترده‌گی تشبیه در تمام این منظومه یکسان نیست؛ بلکه در هر جای این اثر با توجه به موضوعی که مطرح است، تفاوت دارد. آنجا که پای وصف، چه وصف طبیعت و مظاهر آن و چه وصف قهرمانان و مجالس و محافل بزم و رزم، به میان می‌آید، تراکم و کثرت تشبیه را می‌بینیم و در موارد دیگر، کمتر. همین نکته است که موجب می‌شود نظامی را علاوه بر داستان‌سرایی توانا یک توصیفگر بی‌نظیر نیز بدانیم. وی بیشترین هنرنمایی خود را در حیطه توصیفات به کار بسته است.

گفتنی است ساختار تشبیهات در این اثر، زبان شعری شاعر را تحت تأثیر قرار داده است. بسامد انواع تشبیهات نظامی، زبان شعری او را دیرپاب‌تر و مخیل‌تر کرده است. وی به پیچیدگی زبان و دیرپایی صور خیال متمایل‌تر است.

با بررسی انواع تشبیهات در این اثر، چه از لحاظ ساختار و شکل ظاهری و چه از لحاظ مضمون و تصاویر شعری، به این نتیجه می‌رسیم که بدون تردید بهره‌ای که نظامی از فنون بلاغت، به‌ویژه تشبیه برده است، در سرتاسر ادب فارسی کم‌نظیر و حتی بی‌نظیر است. همان‌طور که گفته شد، اگر شاعران را برحسب تنوع و تعداد صور خیال دسته‌بندی کنیم، شاید صدرنشین این رده‌بندی کسی جز نظامی نباشد. اشعار او حاوی تمام صور ممکن شعری است؛ به‌طوری که می‌توان بر اساس اشعار او کتابی در بلاغت نوشت.

منابع

- اسکلتن، رابین (۱۳۷۵)، **حکایت شعر**، ترجمه مهرانگیز اوحدی، تهران: میترا.

- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۱)، **سفر در مه**، تهران: نگاه.
- تجلیل، جلیل (۱۳۶۲)، **معانی و بیان**، تهران: دانشگاه تهران.
- تفتازانی، سعدالدین (بی تا)، **مطول**، قم: مکتب داوری.
- رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس (۱۳۳۵)، **المعجم فی معاییر اشعار العجم**، تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران: دانشگاه تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۷)، **ارسطو و فن شعر**، چ ۶، تهران: امیرکبیر.
- زنجانی، برات (۱۳۵۱)، **صور خیال در خمسة نظامی**، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۰)، **صور خیال در شعر فارسی**، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶)، **بیان**، چ ۲، تهران: میترا.
- صادقی شهپر، رضا (۱۳۹۶)، **تشبیه در اقلیم داستان**، فصلنامه مطالعات زبانی و بلاغی، سال ۸، شماره ۱۶، صص ۱۸۹-۲۲۲.
- صفوی، کورش (۱۳۸۰)، **از زبان‌شناسی به ادبیات (شعر)**، تهران: پژوهشگاه هنر و اندیشه اسلامی.
- طالبیان، یحیی (۱۳۷۸)، **صور خیال در شعر شاعران سبک خراسانی**، کرمان: عماد کرمان.
- علوی مقدم، محمد و رضا اشرف‌زاده (۱۳۸۱)، **معانی و بیان**، چ ۳، تهران: سمت.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۴۹)، **نقد شعر فارسی**، تهران: وحید.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۸)، **خسرو و شیرین**، تصحیح حسن وحید دستگردی به کوشش سعید حمیدیان، چ ۹، تهران: قطره.
- _____ (۱۳۹۲)، **خسرو و شیرین**، تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۵۴)، **فنون بلاغت و صناعات ادبی**، تهران: انتشارات دانشگاه سپاهیان انقلاب.

